

Віктор Войналович

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ В ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОМУ КОНСТРУКТІ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ 1920-Х – 1930-Х РР.: НАСЛІДКИ ДЛЯ ДОНБАСУ

У статті представлено результати дослідження партійно-державної політики щодо релігії, церкви та віруючих різних конфесій в Україні у 1920-х – 1930-х рр. Послугуючись значною емпіричною базою, автор аналізує особливості функціонування політичного механізму здійснення релігійної політики на теренах Донбасу, задіяний правовий інструментарій та методи, які застосовував апарат тоталітарної держави для викорінення інституційованої релігійності та квазіатеїстичної індоктринації населення регіону.

Ключові слова: *радянська тоталітарна система, партійно-державна політика щодо релігійного комплексу, репресивно-каральні заходи, Донбас, етноконфесійні об'єднання, віруючі, діячі релігійного культу, релігійне підпілля.*

Victor Vojnalovych. Ethno-confessional organizations in political and ideological construction of Soviet totalitarianism in the 1920–1930s: consequences for Donbas region.

The article gives a summary of the research in Communist party and state politics towards religion, religious organizations and believers in Ukraine in the 1920–1930s. It analyzes specific features of official politics in the field of state–Church relations in Donbas region, as well as legal instruments the totalitarian state exploited to eliminate local religious institutions and indoctrinate local population with quasi-atheist ideology.

Key words: *Soviet totalitarianism, anti-religious Communist party and state politics, repressions and persecutions, Donbas, ethno-confessional organizations, believers, clergy, religious underground.*

Революційні події 1917 р., зруйнувавши стару систему державно-церковних відносин, що базувалася на чіткій моделі державної

регламентації релігійного життя й церковної православної інституції як складової частини загальнодержавного апарату, відразу відкривали нові можливості для Церкви. В умовах Російської держави вони реалізувалися в Помісному Соборі РПЦ 1917–1918 рр. й відновленні інституту патріаршества*. Церква фактично втратила державну економічну підтримку й змушена була самоорганізуватися, поступово позбуваючись й інших ознак державного впливу. Не менш актуалізованою проблема подальшої долі церковних інституцій, їх ролі у формуванні національної держави постає і в Україні. Проте більшовицька модель державно-церковних відносин, яка вже з перших кроків нової влади почала активно впроваджуватися у життя, на багато десятиліть визначила весь драматизм і гостроту вирішення цих назрілих питань.

Зі встановленням радянської влади на Донбасі формування та налагодження діяльності системи державного контролю за релігійними інституціями відбувалося одночасно з організацією функціонування партійних структур та органів державного управління.

Як відомо, законодавчі засади відносин радянської держави з церквою визначалися декретом РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (23 січня 1918 р.), який у майже незмінному вигляді в УСРР було продубльовано постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р [1, с. 67–68, 71–72]. Декрет РНК РСФРР у подальшому був покладений в основу радянської політики й законодавства в релігійно-церковній сфері на всій території СРСР, а його положеннями та принципами впродовж усього радянського періоду визначалися основні засади державної політики щодо релігії і церкви.

Основні положення декрету РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України згодом набули закріплення на конституційному рівні (Конституція РСФРР, 1918 р.; Конституція УСРР, 1919 р.). Конституційні акти визнавали свободу совісті

* Всеросійським Помісним Собором 1917 р. патріархом Російської православної церкви (РПЦ), після понад 200-літнього обезглавлення церкви монархами Російської імперії, обрано Тихона (Белавін Василь Іванович, 1865 – 1925 рр.).

за всіма громадянами, а також свободу релігійної та антирелігійної пропаганди.

Українське радянське законодавство, декларуючи свободу совісті та відокремлення церкви від держави, маючи зовнішньо ліберальний зміст багатьох статей, фактично руйнувало церковну ієрархічну організацію. Саме впродовж 1920-х рр. було створено такі юридичні механізми, які надавали можливість державі істотно обмежувати чи й навіть припиняти діяльність релігійних об'єднань відповідно до змін політичного курсу. Досить обережно користуючись такими механізмами в перші роки радянської влади, тоталітарний режим, утвердивши свої позиції, активно застосовував їх у наступні періоди, коли боротьба з релігією стала одним з провідних напрямів державної політики.

Зміст законодавчої бази функціонування релігійно-церковних інституцій та практика їх застосування значною мірою визначалися партійними пріоритетами у сфері релігійного життя. Вони базувалися на ідеологічних принципах, які виходили з необхідності безкомпромісної, послідовної і безперервної боротьби з релігією в усіх, навіть прихованих її виявах. Планомірний наступ на релігію і церкву з партійних позицій був започаткований VIII з'їздом РКП(б), що відбувся у березні 1919 р. У програму партії, прийнятій з'їздом більшовиків, було включено тезу, яка на практиці тлумачилася як основа для перегляду і ревізії вже зафіксованих законодавчими актами норм: «Щодо релігії РКП не задовольняється декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви... Партія прагне повного зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню і антирелігійну пропаганду» [2, с. 109].

Вирішення поставлених завдань мало здійснюватися шляхом тісного поєднання антирелігійної пропаганди з активними діями пролетарської держави. Вже з початку 1920-х рр. директиви ЦК РКП(б) наголошували на необхідності і доцільності прямого втручання державних органів у релігійні питання [2, с. 114–116].

З метою планування, організації та контролю за виконанням заходів антицерковної політики у 1922 р. було утворено антирелігійну комісію при ЦК ВКП(б) – Комісія у справі проведення відо-

кремлення церкви від держави при ЦК ВКП(б), 1922–1928 рр.; Антирелігійна комісія при Політбюро ЦК ВКП(б), 1928–1929 рр. та її аналог – Всеукраїнську антирелігійну комісію при ЦК КП(б)У. Саме їх таємні циркуляри лягали в основу рішень місцевих партійних та державних органів, секретних підзаконних актів спеціальних органів щодо розколу Православної церкви, розвалу релігійних громад, боротьби з релігійним підпіллям, проведення кампанії з вилучення церковних цінностей тощо.

Найжорсткіші положення щодо релігійних об'єднань закріпила резолюція ЦК КП(б)У від 30 червня 1928 р. «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду», лист ЦК ВКП(б) від 24 серпня 1929 р. «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи» та деякі інші партійні директиви. На багатьох партійних форумах послідовно пропагувалося посилення боротьби з «найрізноманітнішими церквами і релігіями в будь-яких формах» [1, с. 41–44; 3, с. 262].

Система органів державного нагляду за релігійними об'єднаннями на Донбасі формувалася впродовж першої половини 1920-х рр. Як зазначають дослідники, перші системні заходи щодо впровадження у регіоні радянського релігійного законодавства та врегулювання державно-церковних відносин були реалізовані у 1921–1922 рр. [4, с. 7, 8]. Безпосередньо цими питаннями на рівні губернії та повітів займалися спеціальні ліквідаційні підвідділи або комісії (ліквідкоми) з відокремлення церкви від держави при відділах юстиції Наркомату юстиції УСРР. З метою активізації зазначеної роботи постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. ліквідком з підпорядкування Наркомюсту УСРР було передано у відання адміністративного відділу Адміністративно-організаційного управління НКВС УСРР. В округах адмінвідділи було утворено при окрвиконкомах. Згідно з «Положенням про адмінвідділи окрвиконкомів» від 30 липня 1925 р. на них покладалася відповідальність за впровадження в життя постанов і розпоряджень центральних органів влади й окрвиконкомів з адміністративних питань, зокрема відокремлення церкви від держави й нагляду за діяльністю релігійних громад. Ліквідаційну комісію, яка виконала свою місію щодо передачі церковного майна релігійним громадам, 1924 р. було скасовано. Естафету боротьби з церквою перейняв відділ культів НКВС УСРР, територіальні структури якого існували при адмінвідділах окрвиконкомів.

Для реалізації широкомасштабних планів антирелігійної пропаганди, координації діяльності організацій, які займалися антицерковною політикою, наглядом за правильним втіленням політичної лінії партії щодо різних релігійних угруповань, спостереженням за виконанням директив Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, при партійних комітетах усіх рівнів було утворено агітаційно-пропагандистські відділи (агіт-пропи), а дещо пізніше – антирелігійні комісії при губвиконкомі і підвідділах окружних комітетів. Відповідно до рішень Всеукраїнської антирелігійної комісії, будь-яка діяльність місцевих органів, пов'язана з реєстрацією релігійних громад, зміною складу їх керівних органів, скликання церковних зібрань, переміщення духовних осіб тощо, мала обов'язково узгоджуватися з органами Державного політичного управління (ДПУ) УСРР [5, с. 130].

Отже, на середину 1920-х рр. на Донеччині у майже завершеному вигляді постала система органів партійно-державного контролю та регламентації діяльності релігійних об'єднань, яка у наступні роки набувала змін залежно від корекцій стратегічних і тактичних завдань. Інфікована ідеологічними настановами та озброєна методами відвертого адміністрування і примусу, вона мала вже у найближчій перспективі забезпечити упослідження релігійного життя.

Виходячи з ідеологічних постулатів, головними соціальними групами, на які була в першу чергу зорієнтована антирелігійна пропаганда, визначалися робітники промислових центрів, селянство та молодь. При цьому, форми і методи її проведення серед них не могли бути однаковими. Якщо на селі, за рекомендаціями першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга, слід було посилити просвітницьку роботу й антицерковну пропаганду і в дуже обережних формах підійти до критики Бога, то серед робітників, які вважалися найсприятливішими до матеріалістичної, комуністичної ідеології, необхідно розгорнути «енергійну пропаганду, дієву боротьбу з обрядовістю шляхом агітації за зняття ікон на заводах і заміну релігійних свят на революційні», а також «за закриття церков після проведення відповідної агітаційно-пропагандистської роботи серед робітників» [5, с. 132].

Зважаючи на високий рівень урбанізаційних процесів на території Донбасу, значну питому вагу міського населення та робітників

фабрично-заводської галузі промисловості*, регіон було включено до пріоритетних для проведення антирелігійного експерименту.

Одним із вагомим аргументів на користь вибору Донбасу як своєрідного експериментального майданчика антирелігійного наступу був традиційно поліетнічний характер складу його населення. Наявність порівняно невеликих за кількісним складом етнічних спільнот, яким вдалося зберегти власні релігійні традиції, надавала можливість режиму відпрацювати необхідні тактичні лінії у ставленні до етноконфесійних об'єднань для подальшої уніфікації поліконфесійного ландшафту та упослідження національних ознак релігійного життя не лише на Донбасі, а й у країні в цілому.

За Всесоюзним переписом населення 1926 р. у п'яти округах (Артемівській, Сталінській, Луганській, Маріупольській, Старобільській), що входили на той час у межі Донбаського регіону, проживало 2 932 170 осіб. З них українців – 1 878 002 особи (64,0 %), росіян – 764 724 особи (26,1 %), греків – 97 739 осіб (3,3 %), євреїв – 54 439 осіб (1,9 %) (див. таблицю 1). Представники інших етнічних спільнот налічували 137 266 осіб, що становило 4,7 % від загальної кількості населення. Серед них найбільш чисельними групами були німці – 63 605 осіб (2,2 %), татари – 14 457 осіб (0,5 %), білоруси – 11 414 осіб (0,4 %) та молдавани – 6 077 осіб (0,2 %) [6, с. 75]. Українці становили більше половини населення в усіх округах Донбасу, а в Старобільській та Артемівській – переважну більшість. Російське населення у більшості своїй (83,6 %) мешкало в Артемівській, Сталінській та Луганській округах, які входили до складу Гірничопромислового підрайону. На 1926 р. питома вага росіян серед сільського населення Донбасу становила лише 15 % [7, с. 12]. За переписом населення 1926 р. в Україні проживало 104 000 греків, з яких 97 739 осіб (94 %) мешкало на теренах Донбасу (Маріупо-

* За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. у межах п'яти округів Донбасу проживало 714 621 робітників і службовців фабрично-заводської галузі промисловості, що становило 24,4 % від загальної кількості населення (2 932 170 осіб). З них, 95,3 % (680 834 особи) мешкало в Артемівській, Луганській та Сталінській округах. Підраховано автором за: Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. XXX: Украинская Социалистическая Советская Республика (Степной подрайон, Днепропетровский подрайон, Горнопромышленный подрайон). – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 7, 13, 338.

льська, Сталінська округи), утворюючи компактні поселення. Населення краю німецького походження, яке налічувало 63 605 осіб (16,1 % від його загальної кількості в Україні), було переважно локалізоване у межах Артемівської, Сталінської, Маріупольської та Луганської округ, де, відповідно, функціонувало 10, 7, 7 та 6 німецьких сільських рад [8, с. 64, 67–78, 91].

Таблиця 1.

Національний склад населення Донбасу та його локалізація у межах округ станом на 1926 р.*

№	Назва округ	Всього населення	У тому числі									
			Українці		Росіяни		Греки		Євреї		Інші	
			Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.	Артемівська	766 668	555 808	72,5	152 624	19,9	0	0	17 622	2,3	40 614	5,3
2.	Сталінська	654 941	348 518	53,2	223 825	34,2	33 501	5,1	12 909	2,0	36 188	5,5
3.	Луганська	614 643	317 474	51,7	262 702	42,7	0	0	10 185	1,7	24 282	3,9
4.	Маріупольська	415 540	227 443	54,7	76 753	18,5	64 238	15,5	13 483	3,2	33 623	8,1
5.	Старобільська	480 378	428 759	89,3	48 820	10,2	0	0	240	0,1	2 559	0,4
	Разом	2 932 170	1 878 002	64,0	764 724	26,1	97 739	3,3	54 439	1,9	137 266	4,7

* Таблицю укладено за: Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. ХХХ: Украинская Социалистическая Советская Республика (Степной подрайон, Днепропетровский подрайон, Горнопромышленный подрайон). – С. 7, 13, 341, 342, 343.

Уже перші роки встановлення радянської влади на Донбасі були позначені активними наступальними діями місцевих органів партійної і державної влади на упослідження релігійного життя. Потужний арсенал засобів було відмобілізовано для здійснення заходів з науково-атеїстичної та антирелігійної пропаганди. З метою перетворення її на масову під особистим контролем партійного

керівництва було сформовано безпартійний (робітничий і селянський) актив безвірників, велася робота з посиленої підготовки кадрів атеїзму і організаторів антирелігійної роботи на підприємствах, в установах, організаціях, у навчальних закладах. Лише у 1925 р. навчання на спеціально організованих курсах пройшли 200 агітаторів атеїзму. Підготовка робітників здійснювалася за окремою плановою програмою антирелігійних гуртків. Антирелігійна пропагандистська освіта на селі покладалася на заклади політосвіти й природничо-наукові та сільськогосподарські гуртки. Активна підготовка атеїстів з-поміж молоді здійснювалася через систему гуртків «Безвірник», що діяли при комсомольських осередках [5, с. 133]. Примусове і насильницьке впровадження антирелігійної політики суттєво вплинуло на атеїзацію громадян, міцно вкорінюючи матеріалістичні світогляди в життя населення Донбасу.

Особливих масштабів у регіоні набула кампанія з вилучення церковних цінностей, що здійснювалася на виконання постанови Президії Всеросійського ЦВК «Про ліквідацію церковного майна» від 2 січня 1922 р. та відповідної постанови Всеукраїнського ЦВК від 8 березня 1922 р. з метою подолання наслідків голоду, який в цей час охопив Поволжя, Башкирію, Південний Урал, північ і захід Казахстану та південь України. Попри заявлену добровільну участь релігійних організацій, духовенства і вірних у боротьбі з голодом, кампанія набрала відвертих примусових, брутальних форм та супроводжувалася вилученням не лише речей, які не мали богослужбового призначення, але й священних предметів, використання яких поза церквою заборонялося канонами. Організацією та проведенням кампанії опікувалася спеціально утворена губернська комісія у складі представників губвиконкому, губфінвідділу, а на місцях – повітовими трійками (секретар повітвиконкому партії, голова повітвиконкому та представник повітового комітету допомоги голодуючим). У випадках опору віруючих до справи долучалися судові органи та ревтрибунали. За даними дослідників до кінця 1922 р. у ході кампанії з вилучення церковних цінностей загинуло у сутичках і було розстріляно за рішенням судів загалом по країні понад 8 тис. осіб духовенства та рядових віруючих різних конфесій. В інформаційних звітах про проведення акції Донецька губер-

нія називалася серед тих (Харківська, Київська, Полтавська), в яких вона мала найвагомійші результати [9, с. 54, 58].

Урізноманітнюючи форми і методи боротьби з релігією і церквою, більшовицький режим не обмежився кампанією примусового вилучення церковних і монастирських цінностей, майже одночасно розпочавши акцію з розколу православного духовенства, здійснюючи її начебто на підтримку так званої прогресивної частини церковників. В історії цей період відомий як обновленський рух, що трактувався офіційною владою як вияв опору релігійних мас до антинародної позиції, зайнятої патріархом Тихоном та реакційним духовенством у ставленні до заходів радянської влади. «Банкрутство тихонівщини, – як висновує М. Шейнман, – привело до розпаду та поглиблення розколу церковної організації, що розпочався раніше, до утворення різних ворогуючих між собою груп і течій. Вони склали два основні напрями у православній церкві – тихонівський (або староцерковний) та обновленський» [10, с. 43].

Кампанія з дискредитації та компрометації патріарха Тихона, який не виявляв особливої лояльності до влади, ставила за мету знищити Російську православну церкву як цілісний організм, створивши натомість численні об'єднання, які б не залежали від канонічного церковного керівництва. Справою опікувалося Державне політичне управління (ДПУ) за безпосередньої участі церковних реформаторів, зацікавлених у політичній переорієнтації РПЦ, реорганізації церковного управління та модернізації всієї релігійно-церковної структури. Поширення обновленського руху, захоплення його прихильниками влади у парафіях розпочалося до відсторонення патріарха Тихона, викликавши у багатьох губерніях заворушення серед віруючих та духовенства тихонівської орієнтації. Лише 29 квітня 1924 р. було зібрано Помісний собор РПЦ, резолюція якого схвалювала соціалістичну революцію, засуджувала капіталізм, анульовувала анафему, накладену на радянську владу патріархом Тихоном у 1918 р. Собор ухвалив «вважати Тихона відступником від справжніх завітів Христа та зрадником Церкви» і на підставі церковних канонів оголошувала його позбавленим сану і чернецтва [11, с. 36].

Значно складнішою виявилася ситуація в Україні, де формування національної держави відразу порушило проблему національної церкви. Упродовж 1917–1920 рр. Українська Центральна Рада, Гетьманат і Директорія намагалися виробити такі принципи співіснування з церквою як суспільною інституцією, які визначалися їхнім ставленням до старої системи влади й способу життя. Соціалістичні Українська Центральна Рада і Директорія, відкидаючи стару модель у цілому, розглядали й церкву як її складову частину. Не прагнучи до її ліквідації (на відміну від більшовиків у Росії), вони, присуті, цікавилися лише політичною орієнтацією церковних діячів, відокремленням церковних структур від Російської православної церкви (проголошенням автокефалії та наданням їй національного характеру, головним чином – мовне питання). Всі інші сторони зруйнованого революцією церковного життя залишалися на вирішення самим церковним структурам.

Після відновлення радянської влади в Україні поживавлюється діяльність Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), відкриваються нові парафії, але гостро постає питання про власний єпископат. Неодноразові звернення до ієрархів патріаршої орієнтації перейти в лоно ВПЦР не приносили очікуваного результату. Це змусило, зрештою, прихильників автокефалії піти на повний розрив з патріархом РПЦ та проголосити 5 травня 1920 р. православну церкву в Україні автокефальною і соборноправною. У зв'язку з відсутністю власного єпископату ВПЦР 14 жовтня 1921 р. скликало у Києві Всеукраїнський православний церковний собор – перший собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), який підтвердив постанову ВПЦР від 5 травня 1920 р. про автокефалію Української православної церкви (УПЦ). Фактичним засновником УАПЦ був протоієрей В. Липківський, обраний у жовтні 1921 р. на посаду єпископа-митрополита. Часта переорієнтація віруючих з патріаршої церкви на автокефальну і навпаки, захоплення храмів сіяли конфлікти між церковними угрупованнями та загострювали напругу українського православного поля. Оформившись як самостійний церковний організм, УАПЦ одразу ж заявила про свій намір бути аполітичною релігійною орга-

нізацією, зосередитися виключно над розв'язанням проблем суто церковного і духовного характеру, що явно не влаштовувало більшовицьку владу.

Подальше загострення ситуації у православному середовищі України пов'язане з проникненням до нього влітку 1922 р. обновленського руху, парафії якого одразу ж опинилися під захистом партійно-державної верхівки, органів ДПУ. Позицію партійного керівництва у церковному питанні чітко окреслив у листі губкомам партії від 8 липня 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський. Він наголошував на необхідності розпочати процес розколу церкви, здійснюючи його за двома лініями: з одного боку, стосовно пануючої російської екзархічної церкви – шляхом виділення з неї обновленського руху, а з другого – через розкол оновленої автокефальної церкви, яка, на думку партійних вождів, була політичною базою петлюрівщини [12, с. 68]. Не користуючись особливою популярністю серед віруючих, але за підтримки партійного керівництва, ДПУ, НКВС, всіляких утисків і переслідувань прихильників української автокефалії, патріарха Тихона та екзарха УПЦ Михайла* обновленцям вдалося поширити свій вплив на частину православних парафій в Україні. У жовтні 1923 р. у Харкові відбувся Собор обновленців. Він проголосив утворення Української синодальної церкви (УСЦ), яку очолив митрополит Пимен, раніше – правлячий архієпископ Подільської губернії. Варто зазначити, що до складу Синоду, обраного Собором, входив і архієпископ Донецький Андрій, який, як обновленець, уже декілька місяців очолював Донецьку єпархію. У 1920-х рр. у руках архієреїв Української синодальної (обновленської) церкви була і Старобільська кафедра (з 1925 р. – Луганська єпархія).

Проте всі спроби дискредитації тихоновців не зміцнили позицій обновленського руху. На початок 1925 р. їм вдалося відвоювати дещо менше 2 900 парафій, у той час як патріаршої орієнтації і нада-

* Єрмаков Василь Федорович (Михаїл), 1862–1929 рр. – митрополит Київський і Галицький, патріарший екзарх Російської православної церкви для України. Заарештований органами ДПУ у січні 1923 р. та засланий до Туркестану. 1925 р. – архієпископ Тобольський (Росія). Того ж року знову заарештований та ув'язнений радянською владою. Помер і похований на території храму Святої Софії у м. Києві.

лі дотримувалося майже 6 000 громад [13, оп. 20, спр. 2318, арк. 1]. Обставини вимагали від режиму посилення роботи з розвалу патріаршої церкви шляхом утворення чергового церковного угруповання, яке, за задумом спецорганів, мало б виражену ідею національно незалежної церкви і об'єднувати «суворо канонічних» з точки зору віруючих мас єпископів-українців. Важливо, що новий проект одночасно був націлений і на дискредитацію УАПЦ та її духовенства. Зреалізувати його зголосилася група архієреїв на чолі з єпископом Феофілом Булдовським. На підставі рішень Собору, який відбувся у червні 1925 р. і був проігнорований значною частиною єпископату, органи влади в оперативному порядку зареєстрували статут нового релігійного утворення «Братське Об'єднання Українських Автокефальних Церков». Пізніше воно отримало назву Українська соборно-єпископська церква (УСЄЦ). Сфера впливу нової церковної інституції, у підпорядкуванні якої перебувало близько 2 000 парафій, поширювалася і на Донбас, де існувала Лугансько-Донецька єпархія УСЄЦ. Її правлячим архієреєм було призначено А. Вербицького, а з 1933 по 1937 рр. – голову УСЄЦ Ф. Булдовського.

Отже, на середину 1920-х рр. антирелігійна політика режиму, спрямована на провокування розколу й послаблення православного простору, досягла свого апогею. Влада всіляко сприяла посиленню ворожнечі між духовенством і віруючими Української православної, Української автокефальної православної, Української синодальної та Української соборно-єпископської церков, послаблюючи тим самим духовний потенціал православного комплексу і його спротив політиці упослідження церкви. З усією очевидністю такі процеси підтверджувалися реальними подіями релігійного життя як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах, зокрема, на Донбасі. З перебігом часу, у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., інтерес до обновленського руху, який не досяг відчутних результатів у боротьбі з патріаршою та автокефальною церквами, втратили не лише маси віруючих, але й влада. Наприкінці 1920-х рр. обновленців, як і прихильників очолюваної єпископом Ф. Булдовським УСЄЦ, почали все частіше зараховувати до табору контрреволюціонерів. Значна їх частина, безпідставно звинувачених, не уникла репресій 1930-х рр.

До вищезгаданих акцій прямої дії, якими послуговувалася радянська влада у поборюванні інституційного та інших виявів релігійного життя, додавалася й низка чинників зовнішньополітичного та соціально-економічного характеру, заручниками впливу яких ставали об'єднання різних конфесій. Господарська розруха, що залишилася у спадок від громадянської війни, голод, нова економічна політика, індустріалізація і колективізація та супутні їм зростання міграційних процесів і розселення країни у кожному окремому випадку по-новому актуалізували проблему виживання, самозбереження й адаптації. Розв'язання ж війни режиму проти народу під гаслом класової боротьби мірою побудови соціалізму та оголошення релігійних організацій єдиними легально діючими носіями ворожої ідеології завершилося тотальним розгромом національних осередків церковного життя.

Уже на початку 1920-х рр. релігійна інституційна мережа Донбасу зазнала істотних втрат. Посилаючись на архівні джерела, Г. Куромія стверджує, що у цей час у регіоні було закрито більше 40 православних церков, припинили функціонування 6 синагог, 354 молитовень (переважно баптистських), 2 римо-католицькі костели і 3 монастирі [14, с. 104].

Упродовж 1924–1925 рр. місцевими органами влади було проведено перереєстрацію релігійних громад, яка здійснювалася відповідно до положень уже згадуваної інструкції НКЮ УСРР і НКВС УСРР від 27 квітня 1923 р. Встановлений жорсткий порядок реєстрації релігійних утворень, яка була неодмінною умовою їх подальшого легального існування, як і сама процедура передачі їм у користування культових споруд та майна на умовах оренди, виявилися надмірно забюрократизованими, надавали змогу державним органам та посадовим особам довільно трактувати положення відповідних постанов та інших нормативно-правових документів і, зрештою, нерідко відмовляти віруючим у задоволенні їхніх запитів. Відомості про результати кампанії з перереєстрації релігійних громад у Донецькій губернії, які збереглися у фондах Державного архіву Донецької області (ДАДО), дають змогу дослідникам відтворити картину інституційної мережі етноконфесійного простору регіону станом на 1925 р. (див. таблицю 2) [15].

Таблиця 2.

Мережа релігійних громад Донецької губернії
(станом на 1925 р.)*

Конфесії, деномінації	Громади		Віруючі в них	
	Абсолютна кількість	% від загальної кількості	Абсолютна кількість	% від загальної кількості
Православна церква (тихонівці)	407	59,1	332 821	69,80
Православна церква (обновленці)	123	17,9	111 165	23,30
Українська автоке- фальна православна церква (УАПЦ)	5	0,7	4 611	0,96
Старообрядці-попівці	9	1,3	3 266	0,68
Старообрядці- безпопівці	2	3,3	62	0,01
Вірмено-григо- ріанська церква	1	0,1	175	0,03
Римо-католицька церква	15	2,2	3 382	0,71
Лютерани	11	1,6	7 722	1,62
Іудеї	25	3,6	6 045	1,27
Мусульмани	1	0,1	9	0,01
Євангельські християни	13	1,9	847	0,17
Баптисти	45	6,6	3 269	0,68
Адвентисти сьомого дня (АСД)	5	0,7	203	0,04
Свідки Єгови	3	0,4	32	0,01
Чиста ідея (Учні Христа)	1	0,1	50	0,01
Меноніти	23	3,4	3 345	0,70
Всього	689	100,0	477 004	100,00

* Таблицю укладено за: Костенко Г. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Г. Костенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesna.org.ua/txt/sxid/reli.html>

Як свідчать статистичні дані, наведені у таблиці 2, об'єднання православного культу (тихонівці, обновленці, УАПЦ, старообрядці) та віруючі в них становили переважну більшість від їх загальної кількості у релігійному комплексі Донбасу (відповідно, 546 парафій, або 72,9 % та 451 925 осіб, або 94,74 %). Віруючі протестантських згромаджень (лютерани, євангельські християни, баптисти, адвентисти сьомого дня, Свідки Єгови, меноніти), які, на відміну від православних утворень, відзначалися фіксованим членством вірних, налічували 15 418 осіб (3,23 %) і були об'єднані у 100 діючих громадах (14,5 %). Нечисленні спільноти віруючих євреїв, поляків, вірмен і татар утворювали 42 етноконфесійні об'єднання іудеїв, римо-католиків, мусульман та Вірмено-григоріанської церкви.

Загалом, наведені дані далеко не повною мірою відображають увесь спектр інституційної етноконфесійної мережі, реально існуючої на той час на Донбасі, як і загальної кількості віруючих, які у той чи інший спосіб відправляли релігійні обряди. Значна частина громад, як уже зазначалося, не подолавши адміністративних перепон процедури перереєстрації, не отримала права на легальне існування, а їх вірні змушені були реалізовувати релігійні потреби переважно у приватних помешканнях. Дедалі активнішим у регіоні ставало і релігійне підпілля, яке формувалося з різного роду заборонених утворень, що не підлягали реєстрації, а також груп катакомбників, які з'явилися тут у першій половині 1920-х рр. Абсолютно неконтрольованою владою залишалася діяльність тої частини духовенства, яке, втікаючи від переслідувань і гонінь з інших регіонів, оселялося на Донбасі.

З роками релігійна мережа Донбасу не залишалася незмінною і набувала нових інституційних характеристик, залежно від процесів, що відбувалися на всесоюзному і республіканському рівнях. Так, станом на 1 травня 1927 р. у Луганській окрузі із 106 православних громад майже половина знаходилася у руках обновленців (28) і соборно-єпископців (24). Решта парафій належала до Українського екзархату Російській православної церкви патріаршої орієнтації. У той же час у Старобільській окрузі офіційно діяло 97 громад Української православної церкви та 59 парафій УСЦ [16, с.93]. І надалі поповнювалося віруючими релігійне підпілля, особливо ж

після прийняття заступником місцеблюстителя РПЦ Сергієм Страгородським декларації про лояльність до радянської влади. Антисергіївську опозицію у краї представляли групи віруючих і духовенство Істинно-православної церкви (ІПЦ) та істинно-православних християн (ІПХ).

Наприкінці 1920-х рр. антирелігійний наступ режиму, який здійснювався до цього під гаслами боротьби з «тихонівщиною» і «церковним монархізмом» за одночасної певної толерації національно-церковних рухів як противаги Російській православної церкві, поступово набрав нового ідеологічного контенту. Наступальний характер широко задекларованих програм соціалістичного будівництва вимагав якнайшвидше покінчити з «класовими ворогами» та «носіями ворожої ідеології» й остаточного викорінення релігії у свідомості мас. Послаблення антирелігійної боротьби було названо серед основних недоліків у роботі партії в докладі Й. Сталіна на XV з'їзді ВКП(б) 3 грудня 1927 р. 24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердив текст листа «Про заходи з посилення антирелігійної роботи», в якому були визначені пріоритетні завдання боротьби з церквою для партійних, державних, господарських та громадських організацій [17, с. 34]. Уже у лютому 1929 р. текст листа було надіслано республіканським, крайовим, обласним, губерньським та окружним комітетам партії. По суті, він остаточно розв'язав руки лівацьким елементам місцевих органів влади для силового тиску на релігійні об'єднання.

Кампанії масового закриття храмів та молитовних будинків, започаткованій у 1929 р., передувала акція оцінки культових споруд та церковного майна, витрат на їх реставрацію та ремонт, утримання духовенства тощо, проведена місцевими органами влади. Підставами для зняття з обліку релігійної громади могли бути невиконання нею умов статуту, несплата страхування і місцевих зборів, порушення постанови окрадмінвідділу та НКВС про передачу молитовного будинку у почергове користування іншій громаді, перехід активу громади до юрисдикції іншого церковного угруповання без перереєстрації в органах влади, а також клопотання більшості населення тієї місцевості, де існувала релігійна громада. Закриття культових споруд передбачалося у разі їх незадовільного технічного стану, який міг становити загрозу громадській безпеці,

після відповідного рішення спеціальної технічної комісії окрадмін-відділу. Вилучення молитовного будинку дозволялося й за мотивованою постановою окрвиконкому з метою подальшого використання приміщення для державних і громадських потреб.

Нищення інституційної мережі супроводжувалося й активним витісненням релігії зі сфери суспільного життя: релігійні свята й обряди замінялися на революційні, припинялося паломництво до святих місць, перейменовувалися церковні назви населених пунктів і вулиць, закривалися церковні видання. Усіляким утискам піддавалися священнослужителі, котрих як «носії небезпечної релігійної ідеології» ізолювали від суспільства, позбавляли виборчих прав, примушували до зречення від сану, відправляли до концентраційних таборів та на заслання.

У досить скрутній ситуації опинилися етноконфесійні групи населення краю, зокрема меноніти. Звинувачення в нерозумінні національної та економічної політики уряду, вузьконаціоналістичній відчуженості, релігійно-кастовому фанатизмі менонітського населення мали своїми наслідками посилення жорсткого соціального тиску та переслідування віруючих, численні випадки закриття молитовних будинків. Німецькі секції окрвиконкомів КП(б)У і відділи ДПУ зобов'язували місцеві органи влади ретельно вивчати релігійні рухи в етнічних колоніях, розробити методики наступальної антирелігійної пропаганди серед місцевого населення. Під пильним наглядом органів ДПУ опинилися громади Лютеранського синоду, католицькі гуртки Святої Марії. Доходило навіть до розробки спеціальних офіційних правил діяльності німецьких священиків та місіонерів, порушення яких каралося притягненням до суду за недотримання встановлених обмежень. Судовим процесам надавалося, як правило, гучного, гостро політичного звучання.

Тяжкий економічний стан німецьких поселень, відсутність належної уваги місцевої влади до питань забезпечення національно-культурних, мовних та релігійних інтересів німецького населення, конфліктні ситуації, що виникали внаслідок численних випадків закриття молитовних будинків та переслідування віруючих, викликали у представників німецької національної меншини цілком законне обурення, бажання емігрувати в інші країни. Еміграційні тенденції, які виявилися ще у першій половині 1920-х рр.,

викликали серйозну занепокоєність радянських владних структур і розглядалися ними виключно в ідеологічній та політичній площині. Проте ані адміністративний тиск, ані пропагандистські заходи щодо недоцільності еміграції населення з німецьких поселень особливого успіху не мали. Продовжувалася вона і наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Спричинений відвертим політичним та релігійним терором, наслідками колективізації, іншими проявами сталінської економічної та національної політики, еміграційний рух посилював руйнацію специфічного національно-культурного, соціально-побутового та релігійного укладу життя німецького населення Донбасу.

Форсовані темпи соціалістичного будівництва, у ході здійснення яких першорядна роль відводилася реалізації планів індустріалізації та колективізації сільського господарства, мали своїм логічним продовженням перехід до активних дій щодо «класових ворогів», не оминувши жодної з соціальних верств населення, не залишивши поза увагою жодної з етнічних спільнот. Формулюючи обвинувачення щодо пересічних громадян (робітників, колгоспників, службовців тощо), репресивний апарат особливо не опікувався питаннями релігійної ідентифікації заарештованих. Жертвами сфабрикованих звинувачень в «антирадянській (контрреволюційній) агітації (пропаганді)», «контрреволюційній (антирадянській) діяльності», «участі у контрреволюційній організації», «участі у куркульській групі» тощо ставали служителі релігійного культу і вірні, незалежно від їх конфесійної орієнтації. Поширеними щодо них були і обвинувачення прямої дії – в «антирадянській релігійній агітації», «зберіганні релігійної літератури», «участі у нелегальній релігійній організації», «участі в церковно-монархістській організації». Не уникав режим і від проголошення широкомасштабних акцій, метою яких було позбавлення релігійних утворень духовного керівництва. Саме таке завдання мала на меті постанова ЦВК СРСР та РНК СРСР «Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних органах релігійних об'єднань», прийнята 1930 р. Згідно з нею зі складу керівних органів релігійних згромаджень мали бути виключені куркулі, «позбавленці» та інші «ворожі» до радянської влади особи [18, с. 380].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. на Донбасі, як і в Україні в цілому, продовжувалися репресивно-каральні акції щодо

єпископату, духовенства і вірних Російської православної церкви («тихонівської» орієнтації). З кінця 1920-х рр. розпочалися репресивні заходи проти духовенства іншої течії православ'я – обновленської (синодальної), яка, опонуючи «тихонівцям», свого часу пішла на співпрацю з більшовицькою владою.

Упродовж 1928–1930 рр. в Україні сформувалася розгалужена мережа опозиційних антисергієвських громад, які не визнавали прорадянського курсу митрополита Сергія (Страгородського), існування якої не могло залишатися поза увагою каральних органів. Уже у січні–лютому 1931 р. на території України органи ДПУ реалізували агентурну справу «Чорні павуки», спрямовану проти священників та активу громад Істинно-православної церкви (ІПЦ). Окрім інших міст, масові арешти віруючих було проведено і в населених пунктах Донбасу (Дебальцеве, Сталіне, Маріуполь). Як довідуємося з матеріалів архівної слідчої справи «Контрреволюційної організації «Істинно-православна церква», «українська організація ІПЦ» мала чотири основні центри: Київ, Харків, Дніпропетровськ та Одеса. До Харківської філії, якою керував єпископ Павло (Кратиров), у минулому єпископ Старобільський, входили, поряд з іншими, і домашні «монастирки» (первинні ланки, що керувалися ченцями) ІПЦ Кадіївського, Маріупольського, Попаснянського, Сталінського та Слов'янського районів Донбасу. Притягнутих до відповідальності «членів організації» звинувачували у бойкоті усіх без винятку заходів радянської влади, патріаршої православної церкви, а також ... в активній боротьбі з колективізацією, зриві хлібозаготівель, підготовці повстанського руху для «повалення радянської влади, встановленні зв'язків з білогвардійськими організаціями за кордоном». Постановою особливої трійки при Колегії ДПУ УСРР від 14 грудня 1931 р. 53 особи було засуджено до трьох років таборів, 58 – до висилання у Північний край на три роки, 5 – до позбавлення прав проживання у 12 населених пунктах з прикріпленням до певного місця проживання на три роки. Постановою Колегії ОДПУ від 2 січня 1932 р. єпископа Павла (Кратирова), священника Василя Підгорного, що служив у Лисичанську, було засуджено до десяти років таборів, а єпископа Бахмутського і Донецького Йоасафа (Попова), який мешкав на той час у Новомосковську на Дніпропетровщині та

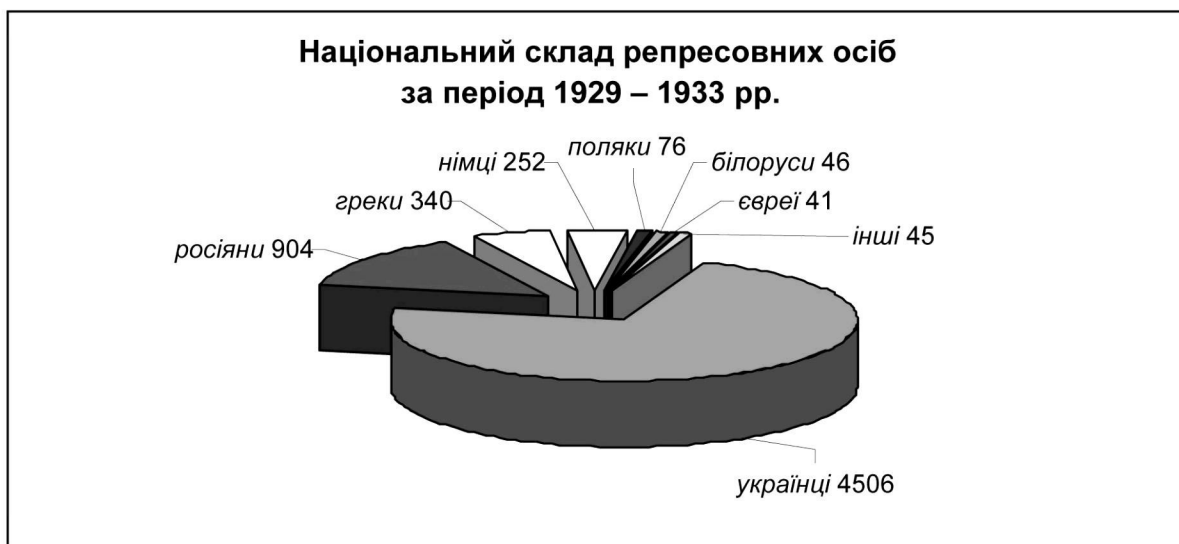
священника Ф. Павлова, одного з лідерів донецьких стефанівців – до п'яти років таборів [19, с. 41, 42, 44].

Послідовно викорінювалася сталінськими органами державної безпеки й національно орієнтована незалежна від РПЦ Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яка, здобувши підтримку народу, стрімко розвивала власні структури і нарощувала чисельність духовенства. Перші арешти духовенства і світських діячів автокефального руху відбулися вже у 1929 р., а надалі, внаслідок кампанії з дискредитації і розколу УАПЦ, ув'язнення та заслання всього єпископату і значної частини священнослужителів, доведено до стану глибокого занепаду та руїни і внутрішній устрій церкви. За таких умов у 1933 р. кількість чинних в республіці парафій церкви скоротилася до 200 [20, с. 219] (у 1924 р. – понад 1 200), а закриття у червні 1935 р. останнього храму автокефалістів у столиці УСРР поклало край легальним проявам національно орієнтованого релігійного життя українців. Подібна доля спіткала і ті нечисленні громади УАПЦ, які на середину 1920-х рр. існували на Донбасі.

До компетенції спеціальних структур радянських органів державної безпеки, які проводили боротьбу з «церковною контрреволюцією», належала не тільки «розробка» легально існуючих церковних об'єднань (тихонівці, обновленці, українські автокефалісти, грузинська церква, вірменська церква, грецька церква), але також і «нагляд та агентурна розробка всіх видів сектантства (євангелісти, баптисти, хлисти, скопці)» [21, с. 160–161]. Взята на облік органами державної реєстрації, як і органами ДПУ УСРР в середині 1920-х рр. мережа об'єднань менонітів, лютеран, євангелістів, баптистів, адвентистів та представників інших релігійних течій і груп, які після демонтажу дореволюційної системи державно-церковних відносин набували дедалі більшого поширення на Донбасі, як і в Україні в цілому, у кінці 1920-х рр. стала предметом особливої уваги спецорганів. Місцеві структури НКВС – ДПУ, наслідуючи приклад своїх центральних органів (1929 р. було ліквідовано Всеукраїнський союз об'єднань баптистів), замість «нагляду» і «розробки» все частіше почали застосовувати жорсткі методи впливу на «сектантів»: від фабрикації кримінальних справ щодо керівників їх згромаджень – до арештів рядових вірних і зняття з реєстрації релігійних громад.

У здійсненні режимом репресивної політики на Донбасі, як і повсюдно в Україні, виразно виділяється, порівняно з попередніми роками, період 1929–1933 рр., нерозривно пов’язаний з розгортанням кампаній індустріалізації та колективізації сільського господарства. Попри те, що й донині кількість жертв, яких зазнало населення краю, залишається остаточно не з’ясованою, результати значної пошукової й аналітичної роботи колективу дослідників і краєзнавців Донецької та Луганської областей, здійсненої ними у рамках реалізації програми підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», дають змогу вийти на певні висновки та узагальнення.

Так, за період 1921–1928 рр. на Донеччині репресіям піддано 376 осіб, у той час коли упродовж 1929–1933 рр. було заарештовано вже 6 210 осіб (у т.ч. 1929 р. – 169, 1930 р. – 1 558, 1931 р. – 962, 1932 р. – 1 557, 1933 р. – 1 964). До того ж, у загальному масиві репресованих осіб цього періоду не враховані кількісні показники з наймасовішого виду покарання того часу – заслання. За національним складом репресовані особи розподілялися таким чином: українці – 4 506 осіб (72,6 %), росіяни – 904 (14,5 %), греки – 340 (5,5 %), німці – 252 (4,1 %), поляки – 76 (1,2 %), білоруси – 46 (0,7 %), євреї – 41 (0,6 %), особи інших національностей – 45 (0,7 %).

Серед жертв сталінського свавілля були й віруючі різних сповідань. Зокрема, з загальної кількості заарештованих у 1932 р. 1 557 осіб – 222 особи (14,3 %) було репресовано як «учасників

релігійних організацій» та за «незаконну релігійну діяльність» [22, с. 26, 30, 31].

Боротьба більшовицького режиму з церквою назагал виявилася досить результативною – вже на початок 1930-х рр. релігійні інституції були доведені до глибокого занепаду. Доповідаючи в квітні 1932 р. ЦК КП(б)У про «здобутки» антирелігійної кампанії, керівництво Спілки воєвничих безвірників в Україні, зокрема, зазначало: «... розвал релігійних організацій, вихід трудящих з релігійних громад, кількісне зменшення людей, що виконують релігійні обряди, запровадження в побут нових соціалістичних форм, зменшення прогулів релігійними святами, збільшення безвірницьких ударних бригад, цехів, бараків, збільшення безвірницьких колгоспів, зростання в цілому Спілки воєвничих безвірників на Україні» [13, оп. 20, спр. 5309, арк. 3–10].

Напевно, саме такими оцінками щодо результатів наступу на релігію і церкву керувалося на середину 1930-х рр. і вище партійне та державне керівництво країни. На наше переконання, впевненість владних керманців у майже остаточному упокоренні релігійного життя та намагання засвідчити перед світовою громадськістю демократичність сталінського режиму стали визначальними у перебігу обговорення проекту та прийняття в остаточному вигляді 5 грудня 1936 р. Конституції СРСР. 124-та стаття Конституції проголошувала: «З метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в СРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» [1, с. 89–90].

Проте з підсумків Всесоюзного перепису населення, який відбувся у січні 1937 р. і включав (на вимогу Й. Сталіна) питання щодо ставлення громадян до релігії, стало зрозуміло, що наступ на релігію тривалістю понад 20 років поспіль не мав вдалого завершення. Більшість громадян країни, а в сільській місцевості – 2/3 населення, під час перепису визнала себе віруючими і прихильниками того чи іншого віросповідання [23, с. 118–119].

Задекларовані Конституцією СРСР 1936 р. норми про свободу совісті та свободу відправлення релігійних культів, як і результати Всесоюзного перепису населення 1937 р. активізували дії лівацької частини партійно-державного активу. На середину 1937 р. стали

досить поширеними настрої щодо «ліквідації» законодавства про культу взагалі, зокрема, постанови ВЦВК СРСР і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» 1929 р. З подібною пропозицією до Й. Сталіна безпосередньо звертався й завідувач відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б) Г. Маленков. Обґрунтовував він її тим, що законодавчий акт від 8 квітня 1929 р. створив «організаційну основу для оформлення найбільш активної частини церковників і сектантів у широко розгалужену, ворожу радянській владі легальну організацію в 600 тисяч осіб по всьому СРСР». А тому, як першочергове завдання, висувалася вимога «покінчити у тому вигляді, як вони склались, з органами управління церковників, з церковною ієрархією» [24, с. 213, 214]. Такі ідеї і настрої знаходили відображення на сторінках антирелігійної літератури, у публічних виступах партійних функціонерів.

Своєрідним сигналом до розгортання нового наступу на релігію і церкву в Україні стали рішення Політбюро ЦК КП(б)У, яке на своєму засіданні 13 травня 1937 р. розглянуло питання про антирелігійну пропаганду [13, оп. 6, спр. 450, арк. 125–126, 137, 138–143, 168]. Їх ухваленню передувала значна робота щодо аналізу спеціально зібраної інформації про кількість діючих релігійних організацій і культових споруд, священнослужителів і активних віруючих в областях УРСР.

Закономірним наслідком політики партійних і радянських органів, спрямованої на побудову «безрелігійного суспільства», стала ліквідація у квітні 1938 р. Комісії з культових питань у процесі формування нового складу вищого органу влади – Верховної Ради СРСР. Тим самим було ліквідовано орган, який, здійснюючи зв'язок між державою і релігійними організаціями, у той чи інший спосіб намагався відстоювати права віруючих та їхніх об'єднань. На загальнодержавному рівні залишалася лише одна відомча структура, яка «опікувалася» проблемами релігії і церкви – НКВС СРСР. У його Секретно-політичному управлінні діяв спеціальний відділ «по боротьбі з церковною і сектантською контрреволюцією». Можна стверджувати, що відділ, як і Наркомат у цілому, у своїй діяльності виходив з офіційної політичної оцінки релігійних організацій як противників соціалізму і радянського ладу, а духовенства – як явної чи прихованої контрреволюційної сили. Побу-

дова «безрелігійного суспільства» та боротьба з церковниками були з новою силою актуалізовані як пріоритетні завдання ідеологічної роботи партійних і громадських організацій.

Загалом, суспільно-політична атмосфера на Донбасі того часу, як, власне, і настрої його релігійного середовища, нічим особливо не відрізнялися від повсюдно пануючих в Україні. Ухвалення «сталінської» Конституції 1936 р., яка, на переконання віруючих, гарантувала свободу сумління, активізувало релігійне життя, вимоги духовенства і мирян щодо повернення раніше відібраних культових споруд і можливості відправлення релігійних обрядів. Занепокоєність подібним станом речей відверто прозвучала у доповіді начальника Донецького обласного управління НКВС Іванова у січні 1937 р., який зазначив, що священнослужителі стали «неймовірно активними» і навіть провели літургію на честь ухвалення Конституції. Дещо пізніше він наголошував на значних матеріальних ресурсах, якими володіла церква на Донбасі, наявності різного роду сектантських організацій (баптистів, євангелістів, адвентистів), більшість яких діяла підпільно. Турбувала шефа таємної служби і безліч «бродячих ченців, попів без парафій та іншої шпани», які організовували гуртки молоді, відправляли релігійні обряди, спільні молитви, переходячи з одного місця в інше. Окремі з них начебто відряджували віруючих від служби в армії та участі у стахановському русі [14, с. 339, 343].

Політична індульгенція на посилення репресивно-каральних заходів у регіоні була надана спецслужбам рішеннями пленуму Донецького обкому КП(б)У у серпні 1937 р. Формулюючи завдання поточного моменту, новопризначений перший секретар Е. Прамнек (до того – перший секретар Горьковського крайкому партії, РРФСР) у своїй доповіді наголошував: «Головне тепер – добивати ворогів, які ще залишилися і затаїлися, очистити Донбас від куркулів, націоналістів і всілякої іншої наволочі» [25, с. 26].

Як наслідок, на підставі сфабрикованих обвинувачень репресивним заходам у регіоні було піддано священнослужителів і віруючих різних релігій і церков, незалежно від їх національної належності – всіх течій православ'я, римо-католиків, протестантів, іудеїв, представників екзотичних для України східних релігій.

На Луганщині без будь-яких доказів злочинної діяльності серед багатьох інших були засуджені служителі культу П. Карський, Я. Ткаченко, М. Попов з Антрацитівського, Л. Ампілов – з Краснодонського, Г. Попов – з Старобільського, А. Висторобський, Я. Ляшенко, О. Говтенко – з Новоайдарського районів. 24 жовтня 1937 р. в селі неподалік Макіївки за збирання підписів під проханням відкрити церкву було заарештовано і засуджено до розстрілу К. Вайсмана, росіянина, з Новочеркаська, випускника Донської духовної семінарії 1897 р., батька сімох дітей. Попри заперечення звинувачення у контрреволюційній діяльності, 3 грудня 1937 р. був засуджений до розстрілу колишній священник УАПЦ М. Муха, який після повернення зі заслання працював на шахті в м. Сталіне. За приховування свого минулого, вступаючи у партію 1930 р., та проведення релігійних відправ серед етнічних німців 12 січня 1938 р. був засуджений до розстрілу німець за походженням І. Шрайбер, до арешту – бригадир на шахті м. Красний Луч. 27 травня 1938 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР заарештовано та засуджено до розстрілу С. Кодкіна, фельдшера за професією, останнього рабина синагоги в м. Сталіне.

У середині 1930-х рр. органи держбезпеки припинили на Донбасі легальну діяльність істинно-православних християн. Як відомо, після масових арештів вірних наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. лідером донецьких підгорнівців-стефанівців став Я. Буряк – керівник групи в м. Красний Луч. Відтоді цей район перетворився на центр підгорнівської течії на Донбасі. Зусиллями стефанівських проповідників, зокрема монахів, було відтворено мережу громад. З'явилися вони також у Сталіне, Слов'янську, Красному Лимані, Новоайдарі [26, с. 152]. Проте у 1935 р. були ліквідовані останні парафії ПЦ у краї. Органи НКВС ще до кінця 1930-х рр. продовжували полювати на прочан ПЦ-ПХ, які, мандруючи населеними пунктами Донбасу, «проводили релігійну пропаганду». У 1939 р. репресіям було піддано і ченців Святогірської пустині – архімандрита Димитрія (Таніча), ігумена Амвросія (Горонченка), ієромонахів Мелітона (Нестеренка) та Стефана (Медведева), які не піддалися спокусам богоборчої влади [19, с. 49]. Зрештою, істинно-православні християни, котрі залишилися на волі, дотримуючись заходів конспірації, змушені були відійти у глибоке підпілля.

Репресивні заходи на Донбасі супроводжувалися посиленням наступом на «ворожі елементи» серед етнічних меншин. До їх числа було зараховано, зокрема, й громадян німецького походження, які стали жертвами численних політичних чисток і депортацій. Під особливим контролем у місцях їх компактного проживання перебувала діяльність представників церкви, які всіляко сприяли налагодженню тісних зв'язків зі спеціально створеними в Німеччині громадськими товариствами з метою надання ними гуманітарної допомоги жертвам голодомору 1932–1933 рр. з-поміж етнічних німців та інших осіб. Саме у таких контактах, які потрактовувалися не інакше, як «відкрита політична фашистська кампанія», було звинувачено лютеранське та католицьке духовенства, церковний актив німецьких релігійних громад. В умовах істотних змін політичного та соціально-психологічного клімату середини – кінця 1930-х рр. звинувачення в «шпигунстві», «шкідництві», різного роду «контрреволюційній діяльності», серед організуючих сил якої «викривалися» і представники церкви, супроводжувалися масовими репресіями як німців, так і представників інших народів, депортаціями національних меншин з місць їх компактного проживання.

Послуговуючись даними Донецької обласної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», можемо стверджувати, що в регіоні упродовж 1937 – травень 1938 рр. органами НКВС було заарештовано 39 137 осіб, що становили 14,7 % від загальної кількості репресованих у цей час в Україні. При цьому, понад 86 % з них засуджено неконституційними органами, а саме – обласною трійкою (у складі начальника управління НКВС, секретаря обласного комітету КП(б)У та обласного прокурора), двійкою НКВС й Прокурора СРСР та Особливою нарадою НКВС СРСР. Очевидною специфікою репресивні заходи відзначалися й стосовно представників національних груп. Серед них українці становили 8 741 особу (34,4 %), німці – 5 487 осіб (21,6 %), греки – 3 862 особи (15,2 %), росіяни – 3 568 осіб (14,1 %), поляки – 1 561 особа (6,2 %). Варто при цьому зазначити, що питома вага німців, греків та поляків серед заарештованих значно перевищувала їх частку у загальній кількості населення краю [27, с. 5, 73].

Відсутність узагальнюючих даних про репресії щодо священнослужителів і віруючих на Донеччині цього періоду значно ускла-

днює статистичний аналіз каральних акцій стосовно зазначеної категорії осіб. Проте наявність у різного роду джерелах окремих, нерідко суперечливих, відомостей надає можливість вийти на певні узагальнення. Так, за даними про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за період з 1 червня 1937 р. по 4 січня 1938 р., які наводить у своєму дослідженні О. Бажан, в Україні заарештовано 177 350 «ворогів народу», з них представників «церковно-сектантської контрреволюції» – 6 838 осіб, у тому числі у Донецькій області – 664 особи (9,7 %), що було четвертим показником серед областей республіки після Вінницької (1 167 осіб, 17,0 %), Київської (1 064 особи, 15,5 %) та Харківської (1 034 особи, 15,1 %). За період з січня по липень 1938 р. кількість заарештованих органами НКВС УРСР з цієї категорії становила 1 587 осіб [28, с. 15, 17], у тому числі в Донецькій області – 157 осіб (9,9 %)*.

Таким чином, репресії середини 1930-х рр. на Донбасі, як і в Україні в цілому, стали свого роду акцією помсти і упокорення віруючих за неприйняття антирелігійної й антицерковної політики влади, способом залякування і присилування до лояльності решти верств суспільства. Фізичне знищення священнослужителів, монахів, керівників релігійних утворень, проповідників і віруючих, які, незалежно від їхньої віросповідної та національної належності, завжди кваліфікувалися як політична опозиція більшовизму, а також супутній процес тотальної руйнації інституційної релігійності (закриття культових споруд, ліквідація релігійних центрів і монастирів) унеможливили подальше функціонування релігійного комплексу краю.

На кінець 1930-х рр. мережа православних культових споруд на Донбасі після закриття понад 550 храмів фактично припинила своє існування. На 1940 р. і далі діяла лише одна православна церква в м. Олександрівськ Ворошиловградської області [16, с. 93]. Переважну більшість закритих храмів зі знятими дзвіницями і куполами було перетворено у складські приміщення чи передано

* Кількість заарештованих осіб по категорії «церковники та сектанти» у Донецькій області за цей період розрахована за даними В. Нікольського (1,3 % від 12 095 репресованих осіб у регіоні). Див.: Нікольський В.М. Обвинувачення репресованих за політичних мотивів в Україні в 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. 9. – С. 54, 72.

для використання культосвітнім закладам, окремі сакральні споруди висаджено у повітря, решта – пустували й руйнувалися. Не залишилося також і жодної діючої громади католиків, іудеїв, мусульман. Окремі групи християн віри євангельської (п'ятидесятники) та істинно-православних християн усе ще існували, перебуваючи у глибокому підпіллі.

Наступальна атеїстична політика радянського режиму 1920–1930-х рр. щодо релігійних конфесій і, зокрема, найбільш масової і впливової з них – православної, поставила релігійне життя в Україні, особливо ж на Донбасі, на межу зникнення. «Велика чистка» 1937–1938 рр., позначена наймасштабнішими репресіями у часі існування радянського режиму, за задумом сталінського керівництва, мала здійснити тотальну санацію суспільства від небажаних осіб, зміцнити таким способом каркас соціалістичного ладу, проголошений Конституцією СРСР 1936 р. Між тим, як виявив Всесоюзний перепис населення СРСР 1937 р., близько 70 % сільських й 30 % міських мешканців вважали себе віруючими (у цілому православними визначили себе 56,7 % населення країни) [23, с. 106–107]. Вимушений відхід церкви у підпілля за умов високого рівня релігійних почуттів населення спричинив поширення псевдоправославних, містичних, катакомбних течій, гуртування навколо релігійних авторитетів віруючих з виразними антирадянськими настроями, активізацію різних форм нелегальної діяльності, включно з облаштуванням підпільних церков, відправленням богослужінь й виконанням різноманітних релігійних треб.

1. Законодавство про релігійні культу. Збірник документів і матеріалів. – К., 1973. – 260 с.

2. Про релігію і атеїзм. Збірник документів і матеріалів. – К., 1973. – 257 с.

3. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 481 с.

4. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького регіону) / О.Д. Форостюк: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 2001. – 19 с.

5. Фесенко А.М. Організаційне оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди в Донбасі / А.М.Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 3. – С. 129 – 134.
6. Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні / С.В. Мінаєв. – Харків: Трест «Харків-Друк», 1928.
7. Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Н.Г. Малярчук: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – 19 с.
8. Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля, 1995. – 104 с.
9. Пашенко В. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років ХХ ст. / В. Пашенко. – К.: Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 1994. – 249 с.
10. Шейнман М.М. Обновленческое течение в Русской православной церкви после Октября / М.М. Шейнман // Вопросы научного атеизма. – М., 1966. – Вып. 2. – С. 43.
11. Одинцов М. Жребий пастыря / М. Одинцов // Наука и религия. – 1989. – № 6.
12. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В.О.Пашенко. – К.: Вид-во «Полтава», 1993. – 187 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1.
14. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – К.: Основи, 2002. – 493 с.
15. Костенко Г. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Г. Костенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vesna.org.ua/txt/sxid/reli.html>
16. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988) / О.Д. Форостюк. – Луганск: РИО ЛИВД, 1999. – 117 с.
17. Одинцов М.М. Государство и церковь: История взаимоотношений, 1917–1938 гг. / М.М. Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
18. Історія релігій в Україні: у 10-ти т. // Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – К.: Світ Знань. – Т. 5. Протестантизм в Україні // За ред. П.Яроцького. – 2002. – 424 с.
19. Тригуб О. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941 рр.) / О. Тригуб // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 39–60.
20. Липківський В., митрополит. Відродження церкви в Україні 1917–1930 / В. Липківський. – Торонто, 1959. – 335 с.
21. Шаповал Ю. Всеволод Балицький: особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К.: Стило, 2002. – 468 с.
22. Реабілітовані історією. У 27-ми тт: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. – Донецьк: КП «Регіон», 2004. – 648 с.

23. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сб. док. и матер. – М., 2007.

24. Одинцов М.И. Русская православная церковь накануне и в эпоху сталинского социализма. 1917–1953 гг. / М.И. Одинцов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 424 с.

25. Реабілітовані історією: У 27-ми т. Луганська область: У 3-х кн. / Головна редколегія (голова П.Т. Тронько та ін.); редколегія тому (голова В.В. Просін та ін.). – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – 724 с.

26. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького регіону)/ О.Д. Форостюк: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001.

27. Реабілітовані історією. У 27-ми т.: Донецька область. Книга дев'ята. – Донецьк: вид-во КП «Регіон», ТОВ «Каштан», 2012. – 624 с.

28. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект / О.Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2007. – №2. – С. 7–18.